

Анатолій ЄРМОЛЕНКО,
директор
Інституту філософії імені Г.С. Сковороди
Національної академії наук України (м. Київ)
<https://orcid.org/0000-0002-9908-6144>

ДИСКУРС ВІЙНИ В СУЧАСНІЙ ПРАКТИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ: МЕЖІ ДІАЛОГУ

Вельмишановні колеги!

Насамперед хочу подякувати Михайлу Івановичу за запрошення, по-друге, відзначити, що ці читання присвячені Івану Бойченку, який тривалий час був співробітником, завідувачем відділу нашого інституту, і, по-третє, зауважити, що це вже стало традицією, яку неупинно і з такою шанобливою увагою до батька здійснює Михайло.

Мабуть, Іван Васильович навряд чи міг передбачити, що читання на його честь будуть присвячені проблематиці війни і миру. Хоча, можливо, як раз це він, як соціальний філософ, мабуть, і міг би уявити, адже проблематика війни і миру є складником сфери досліджень соціальної філософії, а от той факт, що це буде присвячено війні, розв'язаній Росією проти України – навряд чи.

Звісно, війна – це явище з багатьма вимірами. Його коментують, інтерпретують, пояснюють фахівці різних професій: політичні й військові експерти, історики та економісти. Проходять конференції, круглі столи, семінари тощо. У червні місяці в нашому Інституті філософії також було проведено круглий стіл під назвою «Війна як соціокультурний феномен», матеріали якого опубліковані в другому числі часопису «Філософська думка». Нещодавно відбувся також науковий семінар Центру академічної етики та досконалості в освіті «Етос» «Війна і відповідальність». У вересні цього року відбулася також Панельна дискусія «Право і війна: голоси філософів» в рамках VI Харківського міжнародного юридичного форуму.

Тема сьогоднішнього заходу пам'яті Івана Бойченка «Людина. Історія. Мир і війна» на перетині таких дисциплін, як філософія, філософія права, моральна філософія тощо. Тематика цього заходу традиційно належить до проблематики соціальної філософії. Моя доповідь називається «Дискурс війни в сучасній практичній філософії: межі діалогу» не випадково.

По-перше, це полеміка з видатним філософом сучасності Юргеном Габермасом, одним із засновників поряд із Карлом-Отто Апелем етики дискурсу і філософії комунікативної дії. Поштовхом для вибору цієї теми стала стаття Габермаса «Дилема заходу. Війна та обурення», опублікована в досить впливовій газеті «Süddeutsche Zeitung» від 16 травня цього року, на яку мені довелося відреагувати в газеті Frankfurter Allgemeine Zeitung статтею «Спротив замість перемовин».

По-друге, сам термін «дискурс війни» постає тут як аргументативний діалог, що певною мірою відбиває те ставлення до російської агресії серед інтелектуалів, зокрема і філософів, яке існує в західному світі. Ви слідкуєте за політиками, однак і філософи не останньою чергою беруть участь у цьому дискурсі.

По-третє, каталізатором у виборі цієї теми стала ескалація розв'язаної Росією війни, що проявилось в посиленні бомбардувань міст України останнім часом. Ви знаєте, що є жертви, зазнали пошкоджень житлові будинки, об'єкти енергетичної інфраструктури, а також об'єкти нашої культурної ідентичності: зокрема Київський університет імені Тараса Шевченка, Інститут філософії імені Г.С.Сковороди НАН України.

Продовжу свою оповідь з такого невеличкого зауваження з цього приводу: напочатку російського вторгнення до мене звернулись із Громадського радіо прокоментувати ці події. Зокрема ведучий мене запитав: чи хтось із російських колег-філософів зв'язувався зі мною, чи висловлював хоча б якесь занепокоєння? Я відповів: «**ніхто!**» І хоча співпраця нашого Інституту філософії з росіянами фактично припинена з 2014 року, проте багато хто з працівників нашого інституту до війни мали досить щільні наукові зв'язки з Росією. Я певен, що і вони не отримували якихось листів із засудженням російської агресії, або, принаймні, з висловленням солідарності з українцями.

Подібна ситуація і з білоруськими науковцями. Не так давно, 2019 року, ми уклали угоду з Інститутом філософії НАН Білорусі про співпрацю. З початком війни я написав директорів Інституту Анатолію Лавриновичу листа-повідомлення про припинення в односторонньому порядку цієї угоди у зв'язку з тим, що Білорусь є союзником Росії у війні проти України. На цей лист він відповів: **«С большим сожалением воспринимаю Вашу информацию. С другой стороны, я Вас очень хорошо понимаю. Мне очень жаль, что так все произошло. Будем, тем не менее, надеяться на лучшее»**. Тут, висловлено, принаймні, якесь розуміння ситуації.

А як могло бути інакше, хіба могли російські філософи, науковці бути солідарними з українськими науковцями? Адже 4 березня сотні ректорів університетів Росії підписали ганебну Відозву спілки ректорів на підтримку вторгнення Росії в Україну, на підтримку Путіна. Серед них і ректор Мовсковського університету Віктор Садовничий, родом із України, з Харківської області. Певен, що Ви усі про це добре знаєте. Але я хотів зауважити те, що ця відозва нагадує іншу відозву: Звернення німецьких професорів до Гітлера 1933 року, підписане майже тисячею науковців Німеччини, зокрема і всім відомі нам філософи – Арнольд Гелен, Ганс Георг Гадамер та ін. Мартін Гайдеґер виступив із програмною промовою, в якій йшлося про те, що прихід націонал-соціалістичної партії це не тільки політична революція, це революція онтологічна, революція у всьому німецькому бутті.

У наш час ми спостерігаємо іншу «онтологічну революцію», націонал-соціалістичну революцію в Росії, хоча це не є чимось новим чи цілковито

несподіваним. **Я вважаю, що попри всю марксистсько-ленінську риторику і сталінський режим був латентним російським націонал-соціалізмом,** про це свідчить не тільки виступ Сталіна на урочистостях на честь перемоги 24 червня 1945 року, а й інші, ще довоєнні його виступи. Про це свідчить загравання з Православною церквою, зрештою перетворення марксистсько-ленінської ідеології на політичну релігію, годі вже казати про політику. Так само російським націонал-соціалізмом був і режим пізнього, чи вітхого тоталітаризму за часів Л.Брежнєва, в основі якого була ідеологема «советского народа как новой общности», серцевиною якої був концепт «русского народа».

Сьогодні нацизм у Росії проявився відкрито, він позначився навіть на символіці – недолугій свастиці. Який націонал-соціалізм, така і свастика! Про це свідчить і той факт, що в правовій площині в російському законодавстві вже давно діє принцип пріоритету внутрішніх законів над міжнародним правом. В етиці – це жахлива перевага партикуляристського етосу, архаїчних звичаїв та традицій, що зорієнтовані в минуле. Слід зазначити, порівнюючи путінський режим із фашизмом чи націонал-соціалізмом, нерідко зауважують, що в ньому немає якоїсь єдиної ідеології, так би мовити, ідеології з «єдиного шматка». І це справді так! Тому слід зауважити такий собі постмодерністський націонал-соціалізм, складниками якого є концепти постправди і постморалі. Це ідеологічний феномен, коли геть усе – православний фундаменталізм, євразійство, нацизм, фашизм, соціалізм і комунізм – увесь цей «русский мир», усе це ідеологічне лахміття цинічно використовують задля однієї мети: зміцнення влади Путіна. Причому російські філософи також надають свої послуги для легітимації таких дій. Можна згадати тут про публікацію в «Вопросах философии» статей про «один народ». І це почалось не сьогодні.

З цього приводу хочу згадати одну зустріч з московськими колегами, що відбулась 2005 року на Міжнародному симпозиумі «Суспільна мораль: методологія дослідження, нормативно-етичні та етико-прикладні проблеми» в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Згадаймо, це були часи, коли Росія розпочинала економічні й торговельні війни (м'ясну, молочну) проти України, саботуючи торгівлю товарами з нашою країною. Після конференції, в, так би мовити, неформальному спілкуванні я зауважив як позитивний факт проведення цієї конференції разом із російськими філософами попри торговельно-економічну війну з боку Росії. На мій подив один із членів російської делегації заперечив: «а никакой войны нет». Оце «никакой войны нет» перетворилося на «нас там нет» під час російської агресії 2014 роу і ми ще неодноразово чули його від російських політиків і пропагандистів. Єдине, на що спромоглися співробітники Інституту філософії РАН після 24 лютого, так це виступити з ініціативою організації фонду гуманітарної допомоги жителям Донбасу.

Така упередженість щодо України не є винятком. За приклад може правити й сприйняття представниками «ліберальної інтелігенції» Революції гідності. Пригадую, після Майдану приїхала до нашого Інституту делегація такої «ліберальної» частини Інституту філософії РАН, представники якої, позитивно оцінюючи події Майдану, застерігали нас від небезпеки фашизму: мовляв, гасло «Україна понад усе!» є свідченням цьому. На цю сентенцію я заперечив, що це гасло аж ніяк не містить нацистського змісту. Ба більше, навіть рядки «Німеччина понад усе!» у «Пісні про Німеччину», написаній 1841 року поетом Гофманом фон Фаллерслебенем, спершу не містили нацистських коннотацій, які згодом з'явилися у гітлерівській Німеччині.

Однак є ще й інший вимір цих подій: з початком війни до мене звернулись із пропозицією про підтримку чимало моїх колег з багатьох країн світу, зокрема з Аргентини – Альберто Даміані, з Америки – Вітторіо Гьосле і багато інших. До речі, хочу зауважити інтерв'ю Гьосле для часопису «*Münchner Merkur*» під назвою: «Путін буде надзвичайно жорстоким» [Hösle, 2022], яке він дав у березні місяці, одразу після нападу Росії на Україну. Також варто згадати його статтю 2015 року «Влада та експансія. Чому сьогоднішня Росія небезпечніша від Радянського Союзу 70-х років» [Hösle 2015].

І цей дискурс триває. Я вже зауважив статтю Юргена Габермаса **«Дилема Заходу. Війна та обурення»** в газеті «*Süddeutsche Zeitung*», а також, свою відповідь на цю статтю «Спротив замість перемовин», опубліковану в газеті «*Frankfurter Allgemeine Zeitung*». Варто зазначити, що певною мірою цей дискурс, який Габермас означив як «дилему Заходу», відбиває не тільки інтелектуальні настрої в Німеччині, а й політичні позиції, і не тільки в Німеччині. Адже за Габермасом **«дилема, перед якою опинився Захід, очевидна, вона полягає у необхідності вибору між двома, сповненими ризиків альтернативами, тобто між подвійним злом – поразка України або ескалація обмеженого конфлікту до третьої світової війни»** [Habermas 2022: 4]. Наполягаючи на цій дилемі, Габермас вважає, що **Україна не має виграти цю війну, але має «не програти»?** Це той Габермас, який писав про фактичність і значущість в обґрунтуванні моралі і права. Сьогодні на подібні висловлювання Габермаса ми натрапляємо і у інших політиків і громадських діячів, зокрема Ангели Меркель, Ілона Маска тощо.

Опонуючи цій позиції Габермаса, я зауважую, що тут «немає дилеми», і що Україна має не тільки «не програти у цій війні». Україна має перемогти! «Тому нам усім потрібна спільна перемога над злом, і світ має об'єднатись задля цього» [Yermolenko 2022: 8]. Проте я не хотів би, щоб ми через цю публікацію Габермаса ставили б під цілковитий сумнів філософію дискурсу і дискурсивну етику. Гадаю, що дискурсивна етика відповідальності як раз і уможливорює критики подібних ідеологічних конструкцій. Принцип дискурсу дає можливість тестувати конкретні дії політиків та пропагандистів, ідеологічних

навіювання тощо. Звісно, тут велика роль фахівців-експертів, які розуміються на тих чи тих проблемах, вони особливо потрібні в часи війни. Але тут і особлива роль філософії як хранительки розуму.

Тут у нагоді стане і критична методологія виявлення перформативної суперечності твердження самому собі, виявлення прихованих перлокутивів, які використовуються в російській пропаганді, і глибинна герменевтика, наприклад, коли російські пропагандисти застосовують історіографію, намагаючись довести, що російський і український народи – це один народ, або звертаються до концепту «історичної справедливості» як засобу квазілегітимації імперіалістичної політики. Така вульгарна історіографія перетворюється на ідеологію, для розвінчання якої слід використовувати концепцію критики ідеології, яку розробляли Апелъ і Габермас, полемізуючи з Г.Г.Гадамером у праці «Hermeneutik und Ideologiekritik». І це та проблема-тика, яка утворює поле практичної філософії і філософії права. Зокрема і проблеми легітимації моралі, права, політики, соціальних інституцій.

Проте в цій полеміці я хочу згадати ще одного німецького філософа Дитриха Бюлера, великого друга і симпатика України, який одразу після початку війни написав мені листа, у якому висловив свою підтримку, навіть запропонував прихисток у Німеччині усій моїй родині. Звісно, як директор Інституту філософії я не міг скористатись його дружнім запрошенням. У зв'язку з цим хочу зауважити таке: Бюлер дуже відомий філософ, засновник Центру Ганса Йонаса, тривалий час був його очільником, а зараз – Почесний голова цього центру, який гуртує багатьох інтелектуалів Німеччини та за її межами. Ця, досить впливова, організація направила Німецькому уряду звернення з вимогою підтримати Україну в боротьбі з російською агресією. Зокрема в ній йшлося й про припинення Північного потоку-2, про надання нам зброї тощо. Так діє народна, зокрема і наукова дипломатія.

У зв'язку з цим хочу нагадати ще про одну знаменну дату. У цьому році виповнилося 100 років із дня народження К.-О. Апеля, сучасного німецького філософа, який започаткував новий напрям в філософській думці: трансцендентальну прагматику. У зв'язку з цим журнал «Філософська думка» запланував розмістити матеріали на честь цього видатного філософа, якого називають Кантом сучасності.

Я звернувся до Д. Бюлера і він написав статтю «Єдність розуму та його диференціація за Карлом-Отто Апелем». Я згадав про цю, здавалось би, суто академічну, подію ще й тому, що до цієї статті Бюлер написав подвійну посвяту. Перша, зрозуміло, «на шану Апелю, мислителю комунікативного розуму», а друга звучить так: **«у захваті перед безстрашними, величними українцями і українцями з президентом Зеленським, які боронять свободу Європи»** [Бюлер 2022: 7].

Додам також, що 11-12 червня в Бад Кісінгені відбувся симпозиум **«Дискурс і відповідальність за доби кризи та війни в умовах деджитаталізації»**, на якому ключовим питанням було питання російської агресії проти України. На цьому симпозиумі була проголошена й моя доповідь: **«Спільна відповідальність інтелектуалів в умовах російської агресії проти України»**. Зауважу, що слоган цього симпозиуму такий: **«у захваті перед звияжною боротьбою за свободу українок і українців з президентом Зеленським, які боронять і свободу Європи»**.

Це дуже щира оцінка, адже це оцінка європейського інтелектуала, філософа зі світовим ім'ям. Справді, українці боронять свободу Європи, боронять європейські, а точніше, загальнолюдські цінності, згідно з якими ми боронимо і самих себе. Тому говорячи про війну Росії проти України, варто зауважити, що з боку Росії – це загарбницька імперіалістична війна, з боку України – **це національно-визвольна війна**. Саме на такому визначенні я хотів би наголосити, і, на мою думку, не варто використовувати в назві нашої боротьби з російською навалою совєтську кальку «вітчизняної війни».

Ця війна – складник багаторічних, навіть сторічних, **національно-визвольних змагань** України з Росією, це війна за визволення нашого народу від російських загарбників. Урешті-решт, це війна за наше існування як держави, народу, нації. Адже путінські агресори під ідеологемами «одного народу», «руського мира» хочуть знищити все українське: культуру, звичаї, традиції, мову, віру. Це не боротьба культур чи цивілізацій, це боротьба культури з войовничим невіглаством, це боротьба цивілізації з варварством.

Причому ми боронимо свою землю не тільки як етнос, або націю. Ми боронимо себе і як політичну націю з загальнолюдськими, або універсалістичними цінностями, протагоністом яких був і Апель. Я тут застосовую поняття саме універсалістських цінностей, адже поняття загальнолюдських цінностей є емпіричним, а тому певною мірою партикуляристським, що не може претендувати на загальну значущість. Універсалістські норми і цінності, як вони складались протягом історії всього людства: від золотого правила моральності через принцип універсалізації категоричного імперативу Канта, засадниченого розумом, аж до принципу дискурсу комунікативної філософії, який є інтерсуб'єктивним розумом. Тому цінності, засновані принципом універсалізації, чинні для всіх розумних істот, навіть для Бога, як зауважував Кант. До того ж застосування такого розуму потребує мужності, ще раз звернімося до Канта.

Принцип універсалізації не є якимось узагальненням, спільним знаменником, якимось шаблоном, під який мають бути підведені і уніфіковані партикулярні культури. У вигляді запитання він звучить так: «Чи погодився б будь-хто і без примусу, з максимою дії, а також із тими наслідками і побічними

наслідками, які здогадно впливатимуть із її всезагального застосування, аби вона стала всезагальним законом?» У стверджувальному вигляді цей принцип постає як принцип дискурсу (принцип «D»), який і є інстанцією обґрунтування моральних належностей і соціальних (правових, політичних, економічних тощо) норм та інституцій. Ствердження і застосування цього принципу і потребує тих цінностей, які називають європейськими, або загальнолюдськими, які й заперечує сучасна Росія, зокрема і приматом внутрішнього права над міжнародним.

Сьогодні ці цінності спирається на інтерсуб'єктивний розум громадян і громадянського суспільства, розвиненість якого дає можливість тестування актуальних норм і ціннісних орієнтацій сучасного суспільства, тобто він може діяти операціонально, як принцип прикладної етики. Як зауважує Бьолер у підготовленій для нашого журналу статті, «Пов'язана з принципом «D» орієнтація є цілком достатньою і в ситуації підступної (hinterhältiger) влади і брехливої пропаганди, властивих, наприклад, терористичним режимам, вбивцям та воєнним злочинцям, на кшталт путінської влади. Адже для виправдання їхніх дій, їхніх злочинів навряд чи можна очікувати обґрунтованої згоди усіх можливих партнерів у дискурсі, однак така згода цілком очікувана для засудження, покарання та ізоляції таких злочинців» [Бьолер 2022: 18]. Ігнорування цього принципу було властивим для нацистської Німеччини, воно проявляється і в цілковитій зневазі до міжнародного права в сучасній Росії.

Звісно, аби цей принцип діяв, треба пройти довгий і тривалий шлях, який називається процесом історичного навчання (Lernprozeß) і засвоєння загальнолюдських цінностей. Навіть для Європи цей шлях не був простим, очевидним і операціональним. Адже дилема цінності versus інтереси часто-густо вирішується на користь інтересам. Розуміння пріоритету цих цінностей потребує не тільки розуму, воно потребує мудрості, проте воно потребує ще й відваги і звитяги, тим більше, що дискурсувати досить складно, коли в тебе стріляють.

Такого розуму якраз і бракує сучасній Росії, яка знову пішла колом свого історичного розвитку. Але цього розуму не позичати нам, українцям. Цей інтерсуб'єктивний розум формувався як громадянське суспільство на Майдані під час Помаранчевої революції, він перетворив наше суспільство на політичну націю Революцією гідності, він загартувався в боях нашої звитяжної армії в національно-визвольній війні проти російських загарбників. Це приклад практичного розуму і мудрості нашого народу, це приклад мужності і звитяги наших Збройних сил.

Україна має не тільки «не програти у цій війні». Україна має перемогти! Україна неодмінно переможе!

Слава Україні!

Література

- Бюлер, Д. (2022). Єдність розуму та його диференціація за Карлом-Отто Апелем. *Філософська думка* (2), 7-22.
- Habermas, J. (2022, 1er Mai). Krieg und Empörung. Das Dilemma des Westen. *Sueddeutsche Zeitung*, 1-23.
<https://www.sueddeutsche.de/projekte/artikel/kultur/das-dilemma-des-westens-juergen-habermas-zum-krieg-in-der-ukraine-e068321/?reduced=true>
- Hösle, V.(2015). Macht und Expansion. Warum das heutige Russland gefährlicher ist als die Sowjetunion der 70er Jahre. *Blätter für deutsche und internationale Politik* 6/2015.
- Hösle, V. (2022, 5./6. März). (im Interview), Putin wird äußerst brutal vorgehen. *Münchener Merkur* (53), 5. <https://www.merkur.de/politik/ukraine-krieg-schweden-putin-russland-angriff-baltikum-geschichte-merkel-europa-news-91392394.html>.
- Yermolenko, A. (2022, 20 Mai). Widerstand statt Verhandlung. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1-8.
<https://www.faz.net/aktuell/feuilleton/debatten/der-ukrainische-philosoph-yermolenko-antwortet-habermas-18044530.html>.